

Національна академія наук України
Інститут археології

Фастівський державний краєзнавчий музей
Фастівська археологічна експедиція

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

До 15-річчя заснування
Фастівського державного краєзнавчого музею

Київ-Фастів
2005

УДК 903 (477.4)

П 78 ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. - Київ-Фастів, 2005. - 385 с; іл.

ISBN 966-02-3852-5

В збірку вміщені дослідження з проблемних питань археології Середнього Подніпров'я. В статтях розглядаються матеріали доби пізнього палеоліту, енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського, давньоруського та пізньосередньовічного періодів.

Для археологів, істориків, географів, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

Затверджено Вченою радою Інституту археології Національної академії наук України.
Протокол №10 від 06.12.2005 р.

Редакційна колегія: д-р іст. наук Н.А.Гаврилюк; д-р іст. наук, проф. М.М.Гладких; д-р іст. наук Г.Ю.Івакін; д-р іст. наук, проф. В.І.Клочко; канд. іст. наук С.Д.Лисенко; д-р геогр. наук Ж.М.Матвіїшина; Т.В.Неліна; д-р іст. наук, проф. В.В.Отрошенко.

Відповідальний за випуск: канд. іст. наук С.Д.Лисенко

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. Р.В.Терпіловський, зав. кафедрою археології та музеєзнавства Київського Національного університету ім. Т.Шевченка;

д-р іст. наук Б.В.Магомедов, провідний науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України;

канд. іст. наук М.Ю.Відейко, старший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту - бронзового віку Інституту археології НАН України;

В.Б.Панковський, молодший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту - бронзового віку Інституту археології НАН України.

За точність викладених фактів відповідальність несуть автори. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

При оформленні обкладинки використаний рисунок О.С.Москаленка

ISBN 966-02-3852-5

© Автори статей, 2005.

© Фастівський державний краєзнавчий музей, 2005.

© Інститут археології НАНУ, 2005.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	6
Неліна Т.В. Фастівський державний краєзнавчий музей. 15 років роботи	8
Абашина Н.С. Надежда Михайловья Кравченко	10

КАМ'ЯНАДОБА

Ветров Д.О. Нарис історії дослідження пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я	19
Шидловський П.С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я	31
Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні	40

ЕНЕОЛІТ ТА БРОНЗОВИЙ ВІК

Відейко М.Ю. Поселення трипільської культури в урочищі Хомине біля м.Ржищів	54
Овчинников Э.В. К вопросу о трипольском обряде оставления поселений	74
Пічкур Є.В. Маловідомий тип скарбів трипільської культури	85
Корнієнко В.В. Проблеми музеєфікації пам'яток археології для їх функціонування як туристичних об'єктів (на прикладі поселень трипільської культури)	89
Роздобудько М.В., Юрченко Ю.В. Енеолітична кераміка пам'яток борової тераси Переяславського Лівобережжя	100
Лысенко С.Д. Киево-Фастовский участок северной ветки трансевропейского лесостепного пути	114
Панковський В.Б. До проблеми кістяної індустрії тшинецького культурного кола (Малополовецьке-3)	120
Разумов С.Н. Предварительные итоги изучения кремневых изделий среднего и позднего бронзового века могильника Малополовецкое на Фастовщине	143
Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Диденко СВ., Якубенко Е.А. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы - начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины	152
Куштан Д.П. Культові об'єкти у поховальних комплексах доби бронзи на території Середнього Подніпров'я	201
Лысенко С.С. Многоспиральчыє браслети из Войцеховского могильника	209
МаївПшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Бондарь К.М., Лысенко С.Д. Палеопедологічні дані та магнітна сприятливість деяких ґрунтів на поселенні Ходосівка (ур.Діброва)	215

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Дараган М.Н. Жаботинский этап и проблемы хронологии предскифского и раннескифского времейц	229
Кравченко О.В., Синиця Є.В. Сарматське поховання з хутора Хмільна	269
Дяченко А.В. Зеркальце сарматкой культури с размывов Кременчугского водохранилища	292

ЕНЕОЛІТИЧНА КЕРАМІКА ПАМ'ЯТОК БОРОВОЇ ТЕРАСИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

В статті розглядається кераміка трипільського (етапів VII-CI), софіївського, середньостогів'якого, пивихінського типів, знайдена за останні роки на пам'ятках борової тераси Переяславського Лівобережжя.

Склався доволі усталений погляд, що енеоліт північної частини Середнього Подніпров'я переважно пов'язаний з поширенням пам'яток пізніх етапів трипільської культури. До численних, та досить широко досліджених розкопками трипільських пам'яток етапів VII-CI, CI та СП, додавалися нечисленні, й менш вивчені пам'ятки пивихінського типу [Лазоренко, 2000, с.3-6, рисі]. Дещо по іншому виглядав енеоліт лівобережжя Середнього Дніпра, і зокрема Переяславського лівобережжя. Там нечисленні пам'ятки заключних етапів трипільської культури займали порівняно невелику територію вздовж Дніпра, від гирла Десни до Трубежа, і по Трубежу до його середньої течії, межуючи на півночі та сході з масивами неолітичних пам'яток ДДК і КЯГК [Круц, 1977, с.153-156, рис.62:1-3; Бузян, 2001, с.7-8]. Пізньотрипільські пам'ятки Лівобережжя поділяються на дві хронологічно різні групи. Більшість із них - Євминка, Лукаші, Софіївка II, Крутуха-Жолоб, Веселе, Циблі-Узвіз, Гребля мають виразні риси типових трипільських поселень, з площадками жител, іншими об'єктами та керамічним комплексом, притаманним етапу С-I. Вони розташовані переважно вздовж краю лесової тераси р. Дніпро та в глибині її плато по долинах рр. Трубіж і Недра. Друга група пам'яток, що відноситься до етапу С-II, представлена кількома поселеннями та тілопальними могильниками софіївського типу, розташованими переважно на боровій терасі. Власне, на Переяславському лівобережжі, південніше епонімного могильника, однозначно атрибутованих пам'яток софіївського типу не виділено. Серед пам'яток з матеріалами пізнього Трипілья, відомих там, вирізнялася пам'ятка Козинці-Загай, розташована поблизу гирла Трубежа, на островному підвищенні з краю борової тераси. В складі матеріалів із Загаю згадуються і софіївська кераміка, і комплекс знахідок, близький до лукашівського типу, в тому числі, можливо, й рештки площадок. Згадується також дуже цікава неолітична кераміка, з відбитками зубчастого штампуга, та пористим черепком, подібним до кераміки софіївського типу [Сікорський, Савчук, 71, с.67-68]. Крім того, це єдина пам'ятка північного лівобережжя Дніпра, де була відома і енеолітична кераміка пивихінського типу [Круц, 1977, с.150,рис.61].

В 1996-98 рр знахідки кераміки трипільського типу були зроблені ще на кількох багаточасових пам'ятках борової тераси Переяславського лівобережжя, подібних до Загаю - Біле Озеро 1, Гать 1, Циблі-Церква. Нові місцезнаходження спочатку розглядалися як наслідок поширення на заключному етапі CI анклав трипільських пам'яток в нижньому Потрубіжжі поблизу його гирла, або ж як сателіти пізньотрипільських поселень краю чорноземного плато, зокрема поселення Циблі-Узвіз. Однак у подальшому енеолітичні матеріали, і то не лише трипільського типу, були виявлені ще на цілому ряді інших пунктів борової тераси - Гать 3, Горіле, Городок 1, 2, 3, Дубки, Сосновий Бір, Хутір Комарівський 1, 2, 3, 4, Затока 1, 2, 3. Пам'ятки з енеолітичними матеріалами фіксувалися вздовж борової тераси протягом кількох десятків кілометрів, і більшість з них просторово ніяк не пов'язувалися з пізньотрипільськими поселеннями на лесовій терасі (Рис. 1). На жодній з цих пам'яток не виявлено слідів житлових площадок чи інших типових ознак трипільських поселень етапу CI. Крім поодиноких знахідок трипільської кераміки, близької до керамічних комплексів етапу CI лесової зони, часто траплялась енеолітична кераміка інших типів. Зокрема, на пам'ятці Біле Озеро 1, серед досить численних знахідок

переважала енеолітична кераміка близька до софіївського, або пивихинського типів. Були також окремі знахідки фрагментів кераміки з неолітичними рисами та кераміки культури кулястих амфор [Роздобудько, Юрченко, 2004]. Така ж неоднозначна ситуація з енеолітичними матеріалами, подібна до вищенаведеної стосовно пам'яток Загай та Біле Озеро 1, спостерігалася і на інших пунктах, де вони були виявлені. В більшості випадків енеолітична кераміка складалася з неоднорідних комплексів, серед яких у незначній кількості була присутня і кераміка трипільського типу. На деяких пунктах, навпаки, були виявлені доволі однорідні керамічні комплекси, які включали лише окремі наслідування трипільської кераміки. Все це змушувало змінити погляди на енеоліт Переяславського лівобережжя, як переважно прояви заключного періоду розвитку трипільської культури, та переглянути енеолітичні матеріали з відповідних пам'яток на предмет виділення в них культурно-хронологічних комплексів іншого типу.

Оскільки кераміка трипільського типу присутня на більшості пам'яток з енеолітичними матеріалами, розгляд останніх доцільно почати саме з неї. До того ж, завдяки розробленій хронології, вона може слугувати як датуюча. Найменш представлений серед знахідок так званий столовий посуд. Поодинокі фрагменти останнього виявлені лише на двох пам'ятках. На пам'ятці Біле Озеро 1 знайдений фрагмент посудини з вушком, розписаної чорною фарбою, та два фрагменти, що складають повний профіль мініатюрної посудинки (кубка?) з циліндричним наліпом і слідами розпису чорною фарбою (Рис. 2: 1,2). Крім цього, знайдено ще кілька невиразних уламків стінок від різних посудин із слабпомітними слідами розпису. На іншій пам'ятці, Городок 2/3, виявлений великий фрагмент лискованого миски з біконічним профілем (Рис. 2: 3). Кубок та миска знаходять певні аналогії в керамічному комплексі пам'ятки Софіївка II [Круц, 1969, с.204-205, рис.2: 5,6]. Іншою, більш чисельною групою знахідок, є так звана кухонна кераміка. Представлена доволі однотипними широковідкритими горщиками з високими опуклими плічками та порівняно вузьким денцем (Рис. 2: 5-6, 9). При виготовленні такого посуду часто використовувалася мушля, чи як домішка до керамічної маси, чи як знаряддя для декору. Стулкою мушлі наносилися насічки по краю вінця, розчіси на шийці та тулубі, іноді "серпики". Подібний посуд є в керамічних комплексах пам'яток Середнього Подніпров'я коломийщинського, чапаївського та лукашівського типу. Але ближчі аналогії, в тому числі і за топографією знахідок, можна вбачати у чапаївських комплексах, де горщики з подібним декором дуже широко представлені. До розповсюджених у пізньотрипільських комплексах етапу СІ, можна віднести також знахідки вушок з утопленим отвором та шайбовидних наліпів (Рис. 2: 10-11). Крім кераміки, типової для трипільських пам'яток, трапляються і явні наслідування. Вони повторюють форму та манеру оздоблення вищезгаданих посудин, але відрізняються від останніх керамічною масою, випалом і деякими іншими особливостями, притаманними енеолітичній кераміці даної пам'ятки (Рис. 2: 7-8).

Найчисельнішою за кількістю знахідок є кераміка, що її впевнено, або з великою долею ймовірності, можна віднести до софіївського типу. Це уламки горщиків з високою, плавно вигнутою шийкою і відхиленим назовні вінчиком, часто прикрашеним пальцево-нігтьовим декором, та горщиків з короткою шийкою, що плавно переходить в ширші за вінчик похилі плічка (Рис. 3: 1-9). Горщикам притаманний крихкий, пористий черепок, часто із значним вмістом мушлі, шамоту та гідроокислів заліза. Трапляються також фрагменти посудин із високим, прямим, дещо нахиленим до середини горлом (Рис. 3: 75). Серед знахідок є великий фрагмент кулястого горщика із коротким стягнутим горлом та вигнутим назовні вінчиком (Рис. 3: 75). На пам'ятці Городок 2/3 знайдено кілька характерних для софіївських амфор масивних ручок із горизонтальними отворами (Рис. 3: 16-17). В софіївських керамічних комплексах нерідко трапляються посудини із змішаними рисами. Серед матеріалів з Білого Озера 1 є фрагмент типового за формою софіївського горщика з характерним для цієї кераміки черепком, вкритий "неолітоїдним" орнаментом із

насічок (**Рис. 3: 70**). На окремих посудинах з високою, плавно вигнутою шийкою та пальцевими вдавленнями по вінцю, на плічках також нанесений ряд пальцевих защипів (**Рис. 3: 1, 14**). На деяких фрагментах із софіївського комплексу пам'ятки Біле Озеро 1 по тулубу нанесені стулкою мушлі ряди серпиків (**Рис. 3: 11-12**).

Переважає більшість знахідок має підйомний характер та походить із розмивів культурного шару, в тому числі із розмиву могильників. Декілька фрагментованих посудин софіївського типу виявлені безпосередньо в заповненні лінз, які за характером заповнення і розмірами, скоріш за все, є залишками тілопальних поховань. Кераміка софіївського типу, або близька до неї, присутня на більшості пунктів з енеолітичними матеріалами, а саме на 12 із 18 пунктів. Серед них за кількістю матеріалів та знаходженням останніх в закритих комплексах виділяються такі пункти як Дубки, Городок 1, Городок 2/3, Підпоринці, Сосновий Бір, Біле Озеро 1, Хутір Комарівський 1, Затока, що їх попередньо можна віднести до пам'яток софіївського типу, в тому числі могильників (**Рисі**).

Останніми десятиліттями в степовій та південній лісостеповій зонах Подніпров'я, значна увага приділялася енеолітичним пам'яткам типу Середній Стіг. Виділена дослідниками середньостогівська культура (ССК) зайняла важливе місце серед енеолітичних культур Східної Європи. Хронологічно ССК доживає до кінця IV тис. до н.е., співіснуючи з трипільською культурою, про що, зокрема, свідчать пізньотрипільські імпорти в керамічних комплексах ряду пам'яток ССК і навпаки [Мовша, 1998, с.11-153; Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с.6-7]. На даний момент відомо близько 100 пам'яток ССК, які займають Придніпров'я від Каховки до Черкас та прилеглі до нього території півдня лісостепу [Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с.5]. Пам'ятки із середньостогівськими матеріалами виявлені також поряд з Потрубіжжям, на відрізу лівобережжя Середнього Дніпра між рр. Супій та Сула (**Рис. 1**). Показовою є присутність на цих пам'ятках разом із середньостогівською і пізньотрипільською та змішаного типу енеолітичної кераміки [Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с.13-14]. Привертає увагу подібність енеолітичних матеріалів з пам'яток Переяславського лівобережжя та вищезгаданих пам'яток межиріччя Сулою і Сули, розташованих також на боровій терасі. Обидві групи пам'яток практично змикаються на півночі Черкащини, утворюючи безперервний ланцюжок від Трубежа до Сули і далі до Надпоріжжя. Наявність середньостогівських матеріалів на південний схід від Сулою дозволяла припускати їх присутність і в північній частині лівобережжя, в абсолютно тотожних топографічних та ландшафтних умовах. Дійсно, на ряді вищезгаданих пам'яток Переяславського лівобережжя присутня типова середньостогівська кераміка, яка значно відрізняється формою посудин, орнаментациєю, характером керамічної маси як від неолітичної кераміки ДЦК, так і від синхронної їй трипільської та пізнішої кераміки пивихинського типу.

Кераміка середньостогівського типу представлена фрагментами горщиків з високою шийкою, прямими або відхиленими назовні вінцями. Перехід від шийки до плічок іноді характеризується досить різким переломом, але здебільшого плавний. Виходячи з поодиноких знахідок денець, вони були переважно заокругленими (**Рис. 4: 15**). За орнаментациєю кераміку середньостогівського типу можна поділити на дві групи - із заглибленим та шнуровим орнаментом. Заглиблений орнамент, звичайно, вкриває шийку посудин, а іноді й перехід до плічка, і нанесений гребінцем чи коротким, прямокутним штампом. В окремих випадках має вигляд прогладжених, або прокреслених ліній. Нанесені тим чи іншим способом елементи орнаменту утворюють прості, досить одноманітні композиції у вигляді паралельних відрізків, ялинок чи паркету, або зигзагу (**Рис. 4: 7-5**). Друга група кераміки орнаментована композиціями з відбитків мотузки у вигляді оперізуючих ліній, шевронів, зигзагу або косих хрестів (**Рис. 4: 6-14**). На деяких фрагментах поряд із мотузчатим є елементи заглибленого орнаменту. Іноді відбитки гребінця чи мотузки нанесені також по зрізу вінця та із внутрішнього боку шийки. За

зовнішніми ознаками вищенаведена кераміка в цілому відповідає пізньому, так званому дереївсько-молюхівському періоду ССК. А переважну більшість знахідок із шнуровим орнаментом можна віднести до кераміки типу Молюхів Бугор. Подібна середньостогівська кераміка пізнього періоду виявлена на багатьох пам'ятках вищевказаної смуги лівобережжя Середнього Дніпра. В більшості випадків це нечисленні або й поодинокі знахідки, які не складають значимої частини від енеолітичної кераміки, виявленої на цих пам'ятках. Але на деяких пам'ятках з енеолітичними матеріалами кераміка ССК складає самостійний керамічний комплекс, на що вказують як значна кількість знахідок, так і відмінність кераміки цього типу від інших енеолітичних комплексів, відомих там.

Одним з таких енеолітичних комплексів, що зустрічається на ряді пам'яток Переяславського лівобережжя, є кераміка з характерною орнаменталією, черепком та формами посудин, які дещо нагадують середньостогівські, але все ж помітно відрізняються. Визначальною рисою цього типу кераміки є орнаментальні композиції з відбитків чи відтисків ступки мушлі, або насічок і розчісів, зроблених краєм останньої, та домішка подрібненої мушлі в керамічній масі. Розповсюдженими орнаментальними прийомами були також позитивні перлини і пальцеві защіпи в один або кілька рядів. Присутній і шнуровий орнамент та зрідка гусеничка. Найбільш розповсюдженими формами посудин були горщики з досить високими, здебільшого прямими шийками та широкими випуклими плічками, що в значній мірі повторювали попередні середньостогівські пропорції (Рис. 5: 6-8, 20). Чимало знайдено форм із відхиленими назовні вінцями і значно коротшою шийкою, іноді помітно потовщеною, в порівнянні з опуклими чи похилими плічками (Рис. 5: 5, 9-10, 12). Нечисленні знахідки фрагментів денечь вказують на те, що вони були переважно вже сплюснені, але із заокругленими краями (Рис. 5: 19). Черепок, у порівнянні із керамікою середньостогівського типу, більш щільний, краще випалений, але часто трапляється і досить крихкий, пористий. Окрім домішки мушлі, присутня домішка шамоту, інколи піску, а в поодиноких випадках і рослинних волокон. Характерною особливістю цього типу кераміки є, як вже зазначалося, орнаменталізація ступкою мушлі. В залежності від того, яким краєм ступки, під яким кутом нахилу і на яку поверхню наносився штамп, утворювалися різноманітні за конфігурацією заглиблені відбитки - широкі та вузькі серпиків і навіть есовидні відбитки. Як правило серії відступаючих відбитків утворюють різноманітні композиції - горизонтальні оперізуючі ряди, шеврони. Крім того, зазубреним краєм ступки очевидно наносилися і декоративні розчіси, причому як на зовнішній, так і на внутрішній поверхні. Найчастіше такі розчіси робилися у вигляді паралельних хвилястих смуг, які вкривали значну частину поверхні посудини. Трапляються також досить хаотичні розчіси, або навпаки, геометризовані композиції з останніх. Наступним, дуже вживаним прийомом нанесення орнаменту були пальцеві защіпи. Вони складають композиції з горизонтальних оперізуючих рядів, а в деяких випадках і вертикальних, що спускаються вниз по тулубу (Рис. 5: 5-7, 12, 18). Вищезазначені прийоми орнаментики знаходять дуже виразні аналогії в керамічних комплексах добре відомих енеолітичних культур. Орнаменталізація ступкою мушлі у вигляді насічок, серпиків та розчісів притаманна так званій кухонній кераміці трипільської культури, особливо її пізніх періодів. Знахідки такого типу трипільської кераміки на пам'ятках бороваї тераси Переяславського лівобережжя наводилися вище. Наслідування трипільської кераміки цього типу виявлені і на пам'ятці Дубки, де розглянутий керамічний комплекс найбільш виразно представлений (Рис. 2: 8). Взаємні паралелі в орнаменталізації та застосуванні домішки мушлі свідчать про відносно синхронне побутування обох типів кераміки. З іншого боку, такий широко розповсюджений в керамічних комплексах типу "Дубки" орнаментальний прийом, як пальцеві защіпи, має виразні паралелі в пивихинській кераміці. Окремі знахідки "еталонної" пивихинської кераміки з перлинами, в тому числі із защіпами, виявлені на пам'ятках, де присутня і кераміка типу "Дубки" - Городок 2/3, Цибли-Церква (Рис. 5: 2-4). Ще ближчі аналогії

кераміка типу "Дубки" з Переяславського лівобережжя знаходить на тому ж таки Лівобережжі, серед енеолітичної кераміки з Лисої Гори, яку також відносять до пивихинської [Супруненко, 2000, рис. с.120, рис. с.225]. Про поширення такого типу кераміки і далі вглиб Лівобережжя свідчать окремі сигнальні знахідки, виявлені по Трубежу вище Переяслава, аж до його середньої течії (Рис. 5: 20). Знайдені зразки кераміки типу "Дубки" і в східному напрямку, на середньому Супої⁵. Належність кераміки типу "Дубки" до пізнього енеоліту, окрім трипільських та пивихинських аналогій, зайвий раз засвідчують і певні паралелі в кераміці софіївського типу. Чужі трипільській керамічній традиції пальцеві зашипи, притаманні софіївським комплексам, можливо запозичені якраз із кераміки типу "Дубки", або в більш широкому розумінні пивихинської, яка співіснувала в Середньому Подніпров'ї, зокрема на Лівобережжі, із пізньотрипільською, заключного періоду етапу СІ. Про поширення пам'яток софіївського типу на Переяславському лівобережжі вже згадувалося вище. На пам'ятці Затока, серед численних знахідок софіївської кераміки, є вищезгаданий фрагмент типового за формою горщика софіївського типу, орнаментованого в "пивихинському" стилі горизонтальним рядом зашипів по плічках (Рис. 3: 14). Тут же знайдено фрагмент іншого горщика, орнаментованого рядом перлин, за формою теж швидше софіївського, із пальцевими вдавленнями по краю вінець та пористим, крихким, озалізненим черепком (Рис. 5: 7). Фрагмент посудини з "пивихинською" шийкою та оперізуючими рядами відтиску мотузки, але "софіївським" черепком, знайдено на пам'ятці Городок 1, де переважає софіївська кераміка із зашипами по вигнутих вінцях (Рис. 5: 75). Уламок посудини з пивихинськими рисами є серед матеріалів пам'ятки Біле Озеро 1, де переважає софіївський комплекс (Рис. 5: 77). На вже згаданій пам'ятці Дубки з виразним комплексом пивихинської кераміки, в самому верхньому горизонті виявлений розвал горщика софіївського типу, ймовірно пов'язаний з похованням. Однак треба зауважити, що хронологічна позиція кераміки типу "Дубки", у зв'язку з відсутністю чітко ґратифікованих її знахідок, ще потребує уточнення.

Окрім вищенаведених керамічних комплексів, прямо співставимих з добре відомими енеолітичними комплексами, розповсюдженими в Подніпров'ї, на окремих пам'ятках Переяславського лівобережжя виявлена кераміка, яка має лише деякі паралелі, чи віддалені аналогії в енеолітичних культурах регіону. Керамічний комплекс із стійкими прикметами, представлений десятками знахідок, виявлений на пам'ятці Біле Озеро 2. Кераміка має характерний пористий, двоколірний на зламі і озалізнений черепок та дуже прикметну орнаментацию. Остання, в переважній більшості випадків, за допомогою прогладжених ліній утворює з різними варіаціями один і той же мотив - "дерева", або "ялинки" (Рис. 6: 1-3, 5-6). На інших пам'ятках подібна кераміка представлена в незначних кількостях. Отримані матеріали, на жаль, не дають чіткого уявлення про форму посудин. Вінець знайдено дуже мало. Всі вони мають середньостогівську форму та орнаментовані геометричними композиціями з прогладжених ліній, серед яких проглядається зигзаг (Рис. 4: 2). Денце знайдене тільки одне - сплюснене, із заокругленими кінцями (Рис. 6: 10). Окрім превалюючої орнаментации "деревом-ялинкою", на Білому озері 2 в значній кількості зустрічаються декоративні розчіси мушлею, притаманні кераміці типу "Дубки", та в незначній кількості паркетні композиції (Рис. 6: 8). На жодній керамічній знахідці з Білого Озера 2 не виявлено шнурового орнаменту. Керамічному комплексу з Білого Озера 2 прямих аналогій знайти не вдалося, але орнаментальний мотив "дерева-ялинки" знаходить однозначні паралелі в кераміці коломишинського та лукашівського типу [Круц 1977, рис.36:5,9; рис.37:1]. Окремі фрагменти посудин з Коломищини II орнаментовані "деревом", виконаним в абсолютно тотожній манері, такими ж широкими прогладженими

⁵ Розвідки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

лініями⁶. На тій же пам'ятці Біле Озеро 2, в закритому комплексі з керамікою, орнаментованою "деревом-ялинкою", знайдено фрагмент горщика трипільського типу. Він прикрашений у типовій для кухонної кераміки манері - насічки по краю вінець, вертикальні розчіси по шийці та серпики, зроблені на плічках тією ж стулкою мушлі, що й попередні елементи (Рис. 2: 7). Але черепок у цього фрагмента не "трипільський", а притаманний керамічному комплексу пам'ятки. Подібний же черепок має інший фрагмент, вкритий рядами відступаючих насічок, зроблених стулкою мушлі (Рис. 5: 14). Такий орнамент притаманний місцевій кераміці пивихинського типу. Хронологічну позицію керамічного комплексу з Білого Озера 2 певною мірою позначають і знахідки подібної кераміки на інших пам'ятках Переяславського лівобережжя з енеолітичними матеріалами трипільського та пивихинського типу - Городок 3, Дубки, Малі Озера (Рис. 6: 4, 7, 9). На жаль, отриманих матеріалів, особливо із закритих комплексів, та стратиграфічних спостережень, недостатньо для більш вузького датування.

Ще один цікавий тип кераміки зустрічається на багатьох пам'ятках в зазначеній зоні Лівобережжя. Він відзначається характерними формами шийки та вінчиків, і орнаментальними композиціями. Шийка пряма, вертикальна, або жолобчата, вінця часто скошені в той чи інший бік, інколи з невеликим уступом до середини. Переважає мотузчатий орнамент у вигляді поясків довкола шийки, або геометричних композицій. Між поясками, чи вище них, в один або кілька рядів нанесені різними знаряддями заглибини чи насічки. Інколи відбиток мотузки є на уступі по зрізу вінця (Рис. 6: 11, 13-15, 17-19). Черепок посудин теж доволі своєрідний - помірно пористий, тонкозернистий, з кровавиком. Інколи із невеликою домішкою дрібного піску. Така кераміка має доволі близькі аналогії у формах та, особливо, в орнаментатії, серед матеріалів з Кирилівських землянок, Городська, Листвину, які відносяться до етапу СП трипільської культури [Енциклопедія трипільської цивілізації, 2004, т.2, с.298, 412-413; Пассек, 1949, с.163, рис.82: 2-3, 5-6; с.184, рис.94а: 6; с.186, рис.95: 7-8]. Кераміка з тотожною орнаментатією є серед неопублікованих матеріалів Т.Г.Мовші з поселення Жванець-Лиса Гора етапу СП⁷ та інших пам'яток гординештського типу [Енциклопедія трипільської цивілізації, 2004, т.2, с.121, 413]. Близький до вищенаведеної кераміки, за шнуровим орнаментом, фрагмент із енеолітичного місцезнаходження Хутір Комарівський 4 (Рис. 6: 16). Вінця посудини з виразним потовщенням-комірцем нагадують вінця мисочок з того ж Городська та Листвину, які прикрашені подібним же шнуровим орнаментом.

Фрагменти нетипових за формою та орнаментатією посудин знайдені на пам'ятці Гать 3, з якої походять також знахідки середньостогівського та софіївського типів кераміки. Виявлені фрагменти належали двом схожим за формою та орнаментатією посудинам, одна з яких представлена повніше, і піддається графічній реконструкції десь до середини висоти (Рис. 6:12). Посудина має кулястий тулуб з похилими плічками і помітно звужується в напрямку денця. Шийка практично відсутня, а коротенький заокруглений вінчик плавно вигнутий назовні. Черепок брунатно-сірий, пористий, нерівномірно випалений, із домішкою дрібного шамоту та кровавику. Поверхня добре заглажена, з ледь помітними розчісами. Орнаментальна композиція складається з довгих та коротких проглажених ліній, які утворюють на плічках оперізуючий пояс, а нижче зигзаг з торочками. Друга посудина дуже близька за формою, з майже аналогічною орнаментатією, але має шайбовидний наліпчик на рівні пояса. Посудини з пам'ятки Гать 3 не знаходять аналогій в енеолітичних комплексах Переяславського Лівобережжя, розглянутих вище. Близькі за формою посудини відомі в софіївських комплексах [Круц, 1977, Рис.55: 16; 56:6, 7]. Більш віддалені аналогії в пізньотрипільській кераміці знаходить орнаментальна композиція. Поясок та фестони з торочками зустрічаються в орнаментиці

⁶ Зберігаються у фондах Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

⁷ Зберігаються у фондах Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

пізньотрипільських комплексів, зокрема вони відомі і в кераміці з пам'яток лукашівського типу Переяславського лівобережжя [Круц, 1969, с.204-205, рис.3]. Зигзаг більш притаманний кераміці середньостопівського типу. Зустрічається і зигзаг з торочками, майже аналогічний тому, що на фрагментах з пам'ятки Гать 3 [Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, рис.18:4]. На останній знайдено фрагмент посудини середньостопівського типу з шнуровими поясками та зигзагом (Рис. 4: 9). Можливо, вищенаведені фрагменти посудин з пам'ятки Гать 3 належать до кераміки змішаного типу. Слід зауважити, що віднесення окремих знахідок до того чи іншого культурно-хронологічного типу кераміки іноді досить умовне, саме з причини закономірного побутовання в контактній зоні кераміки із змішаними рисами. Якраз до такої кераміки відноситься цілий ряд раніше розглянутих знахідок, де поєднуються риси трипільської, пивихинської, софіївської культур. Це ж стосується і численних наслідувань та запозичень в керамічних комплексах енеолітичних пам'яток Переяславського лівобережжя.

Як показали археологічні дослідження останніх десятиліть, на Потрубіжжі, крім Лукашів, існував цілий куц трипільських поселень етапу СІ [Бузян, 2001, с.7-8]. До нього включали і давно відому багат шарову пам'ятку Козинці-Загай, розташовану майже в гирлі р.Трубіж. З виявленням на ряді пунктів борової тераси Дніпра, вище та нижче Трубежа, енеолітичних матеріалів, у тому числі трипільського типу, постало питання: як вони співвідносяться із куцем пізньотрипільських поселень в Потрубіжжі, а в ширшому плані - з пізньотрипільськими пам'ятками Лівобережжя? Накопичені на даний час матеріали дозволяють, хоча б частково, відповісти на ці питання. Виявлені на боровій терасі місцезнаходження та пам'ятки доби енеоліту не мали прямого відношення до пам'яток лукашівського типу на лесовій терасі. Частина з них лише співіснувала в часі з поселеннями лукашівського типу. Деякі виникли дещо раніше, ще на етапі ВІІ-СІ, як середньостопівські пам'ятки типу Молюхів Бугор, про що свідчать численні знахідки відповідної кераміки. Серед останньої чимало фрагментів з шнуровим орнаментом, що знаходить близькі аналогії в орнаментатії відомого горщика з Чапаївки [Круц, 1977, рис.17]. Є й знахідки кухонного посуду, притаманного пам'яткам чапаївського типу. Пам'ятки середньостопівського та чапаївського типу змінюють пивихинські типу "Дубки". Останні, хоча б частково, на ранньому етапі співіснують з лукашівськими, про що свідчать окремі паралелі в орнаментатії та запозичення, а до деякої міри і розповсюдження обох типів кераміки вгору по Трубежу. Крім того, десь у цей же період існують пам'ятки з керамікою, орнаментованою "деревом-ялинкою". На етапі СП вздовж Переяславського Лівобережжя широко розповсюджуються пам'ятки софіївського типу, в тому числі могильники. Населення, що їх залишило, мало контакти з носіями пивихинської культурної традиції. Питання стратиграфії та хронології розглянутих керамічних комплексів і відповідних їм пам'яток, залишається найменш вивченим. Більшість знахідок енеолітичної кераміки мають підйомний характер, а стратиграфічні спостереження практично відсутні. Надзвичайно мало і матеріалів із закритих комплексів. Тому висновки стосовно стратиграфічних і, відповідно, хронологічних взаємовідношень виділених керамічних комплексів носять лише попередній характер.

Література

1. Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра // Тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції "Трипільський світ і його сусіди".- Збараж.- 2001.- С.7-8.
2. Енциклопедія трипільської цивілізації.- Т.2.- К., 2004.- 654 с
3. Круц В.О. Пізньотрипільське поселення поблизу с Софіївка на Дніпрі // Археологія.- Т.ХХІІ.- 1969.- С.203-209.

4. **Круц В.А.** Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.- К.: Наукова думка, 1977.- 160 с.
5. **Лазоренко А.В.** Пивихинська культура Середнього Подніпров'я // Археологія.- 2000.-№3.-С.3-11.
6. **Мовша Т.Г.** Зв'язки Трипільля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами // Записки наукового товариства імені Шевченка.- Т.ССXXXV.- Львів.- 1998.- СІ 11-153.
7. **Пассек Т.С.** Периодизация трипольских поселений // МИА.- №10.- М.-Л., 1949.- 248 с.
8. **Роздобудько М.В., Юрченко О.В.** Знахідки кулястих амфор на лівобережжі Середнього Дніпра // АДУ 2003-2004 рр.- Запоріжжя: Дике Поле- 2004- С.276-279.
9. **Сікорський М.Л., Савчук А.П.** Знахідки в с.Козинці Переяслав-Хмельницького району // Археологія- 1971.- №4.- С.65-73.
10. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської).- Київ-Полтава: "Археологія", 2000.- 392 с
11. **Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.** Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. - Луганск: "Шлях", 2001.-152 с.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис.1. Енеолітичні пам'ятки лівобережжя Середнього Дніпра.

Рис.2. Кераміка трипільського типу етапу VII-СІ.

Рис.3. Кераміка софіївського типу.

Рис.4. Кераміка середньостогівського типу.

Рис.5. Кераміка пивихинського типу.

Рис.6. Енеолітична кераміка різних типів.

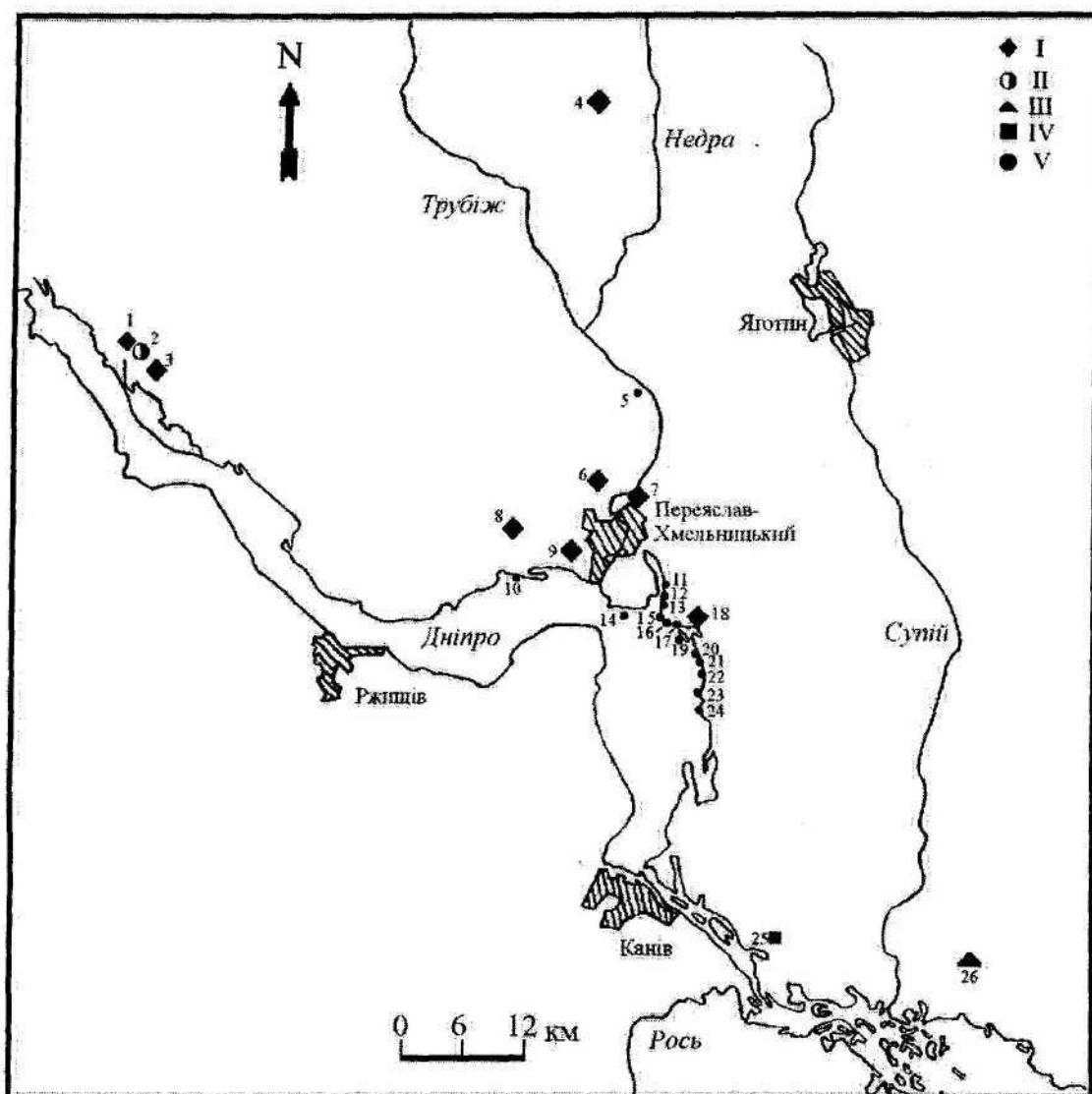

Рис. 1. Енеолітичні пам'ятки лівобережжя Середнього Дніпра.
 Умовні позначення: I - лукашівський тип; II - софіївський тип;
 III - середньостоговська культура; IV - пивихинська культура; V -
 пам'ятки, що розглядаються; 1 - Софіївка II; 2 - Софіївка, могильник; 3 -
 Проців; 4 - Лукаші; 5 - Вовчків; 6 - Гребля; 7 - Ялова Долина; 8 - Веселе;
 9 - Крутуха-Жолоб; 10 - Горіле; 11 - Гать 1; 12 - Гать 2; 13 - Гать 3; 14 - Загай;
 15 - Дубки; 16 - Городок 1; 17 - Городок 2/3; 18 - Узвіз; 19 - Церква; 20 - Біле
 Озеро 1; 21 - Біле Озеро 2; 22 - Малі Озера; 23 - Хутір Комарівський I, 4;
 24 - Затока; 25 - Сушки; 26 - Домонтів.

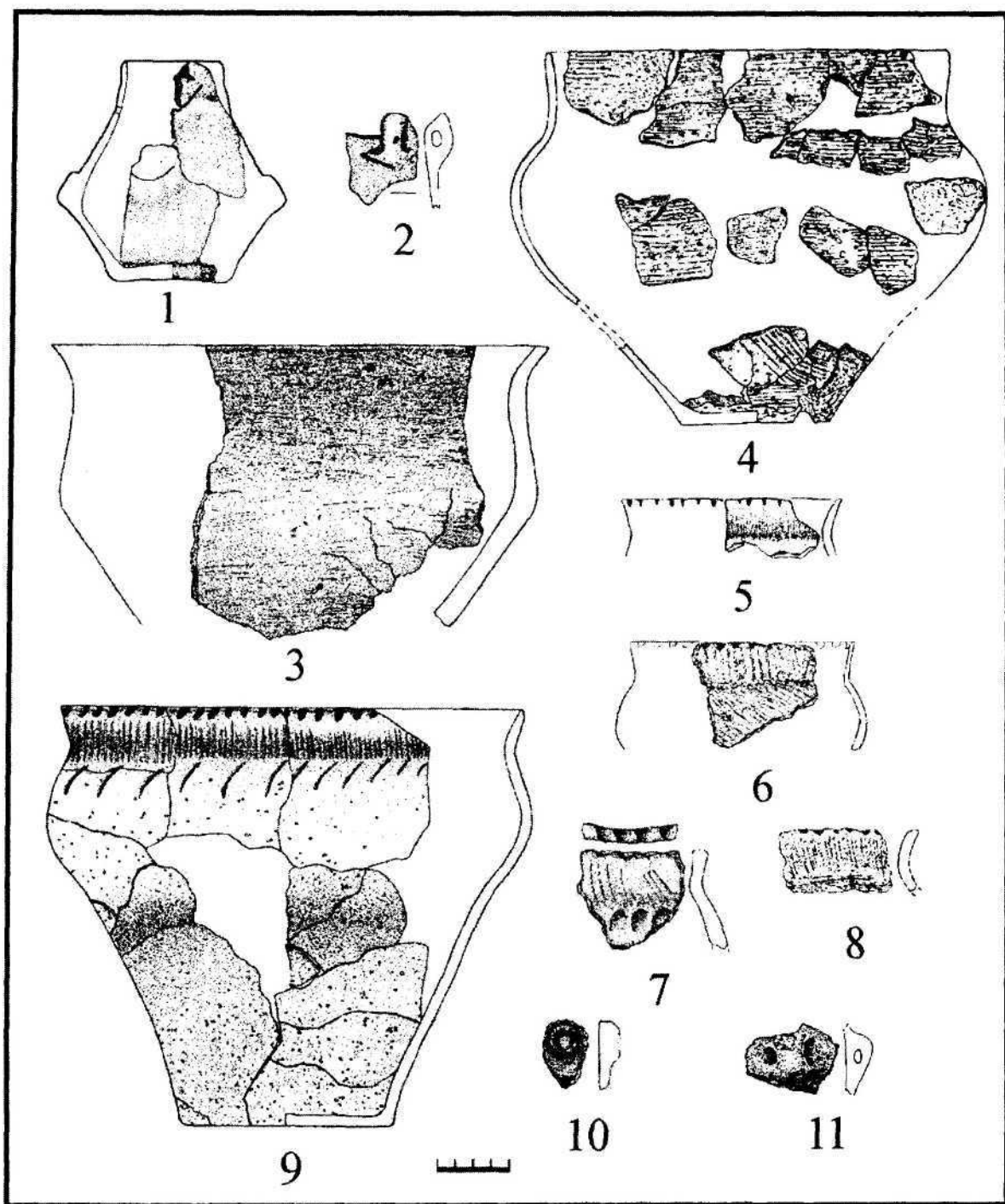

Рис. 2. Кераміка трипільського типу етапу В II-СІ:
 1,2 - Біле Озеро 1; 3, 10, 11 - Городок 2/3; 4, 5 -
 Горіле; 6 - Хутір Комарівський 4; 7 - Біле Озеро 2;
 8 - Дубки; 9 - Гать.

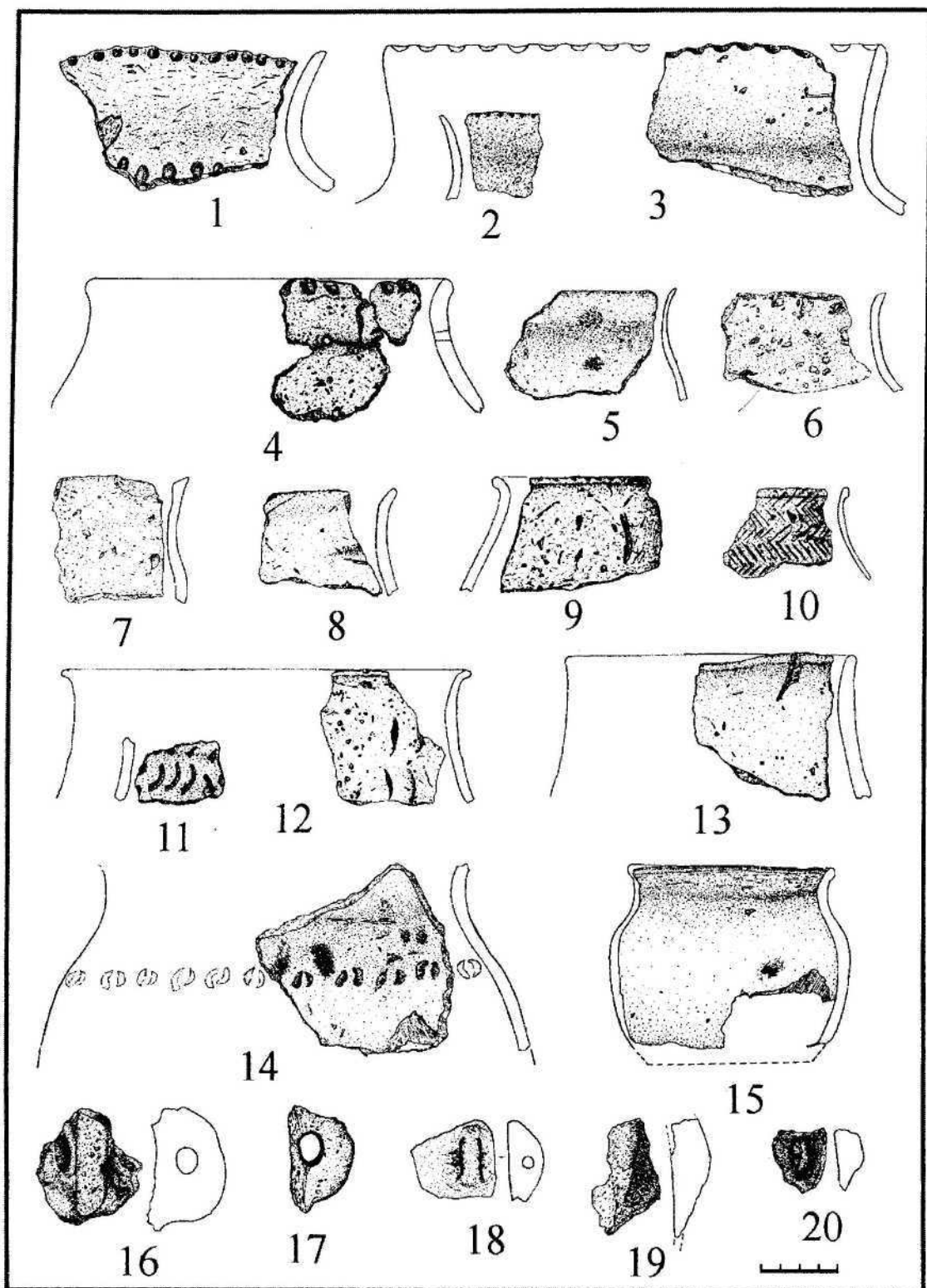

Рис. 3. Кераміка софіївського типу: 1, 3, 4, 8-13, 18 - Біле Озеро 1; 2 - Хутір Комарівський; 5 - Городок 1; 6 - Гать 3; 7 - Горіле; 14 - Затока; 15-17, 19, 20 - Городок 2/3.

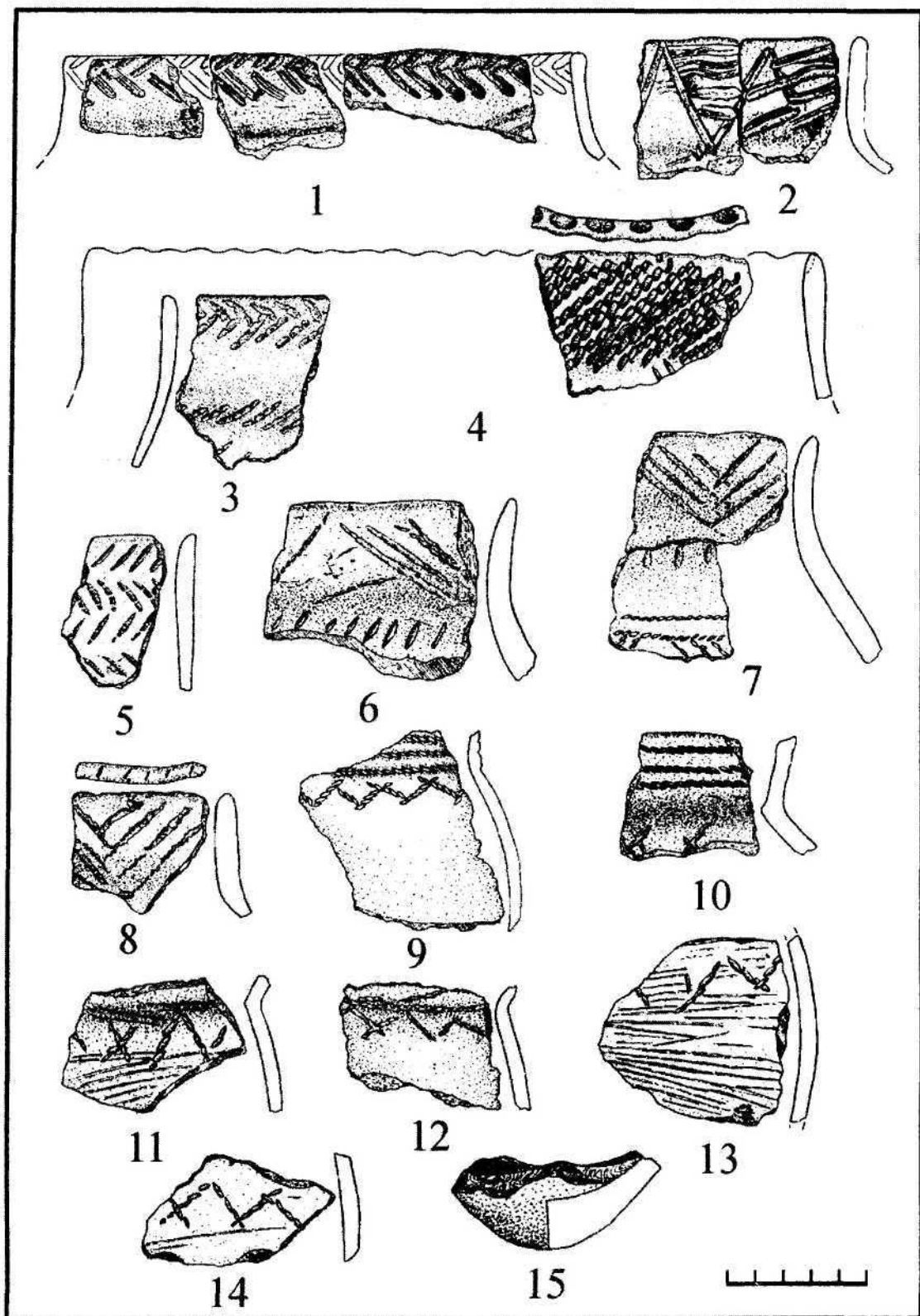

Рис. 4. Кераміка середньостогівського типу: 1,9-Гать 3; 2 - Біле Озеро 2; 3,4 - Горіле; 5-8, 10-15 - Городок 2/3.

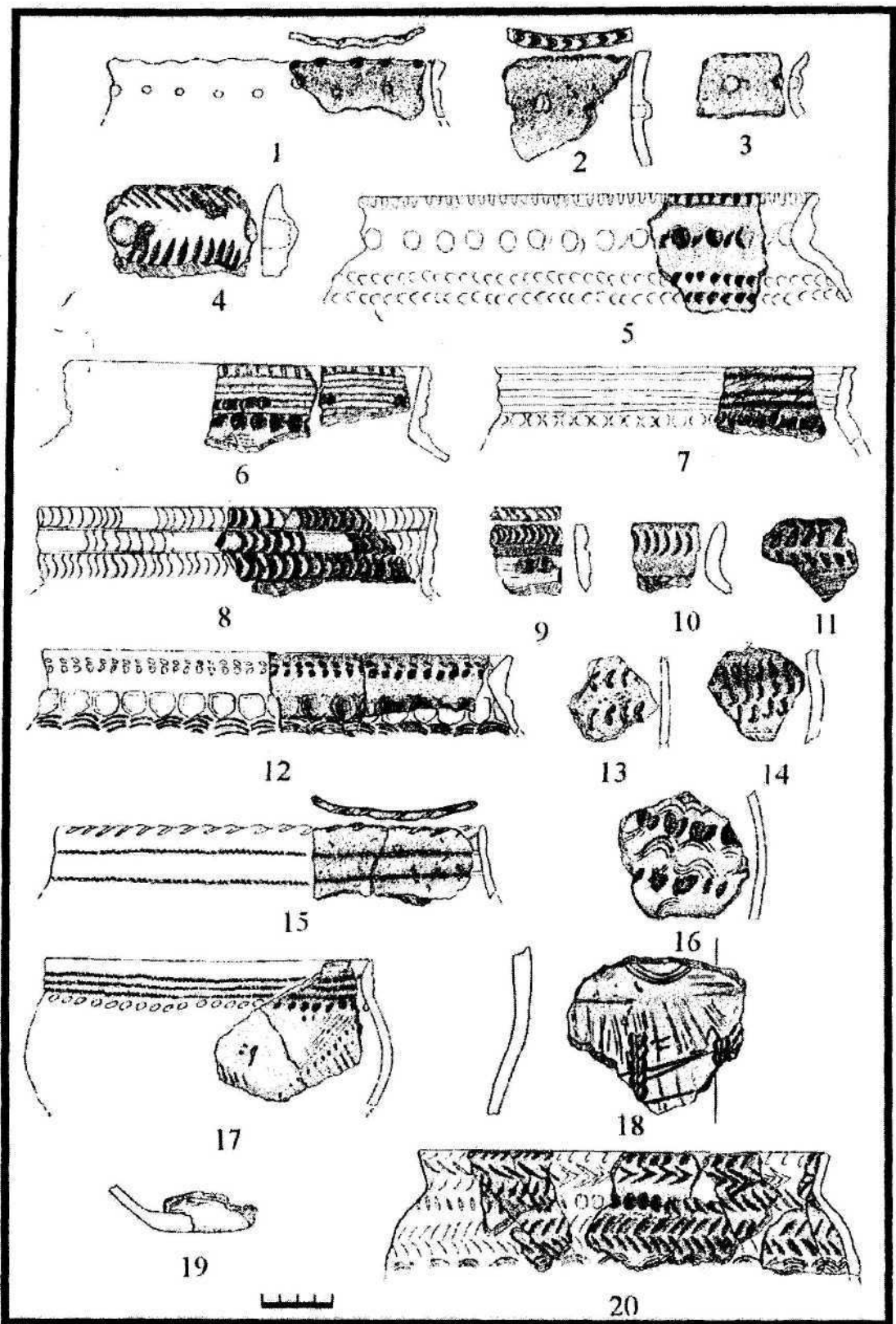

Рис. 5. Кераміка півішшеького типу: 1 - Затока ; 2,3,10,18 - Церква; 4, 5, 13, 16 - Городок 2/3; 6, 8, 9, 11, 19 - Дубки; 7 - Гать 3; 12 - Загай; 14- Білс Озеро 2, 15 - Городок 1; 17 - Біле Озеро 1; 20 - Вовчків.

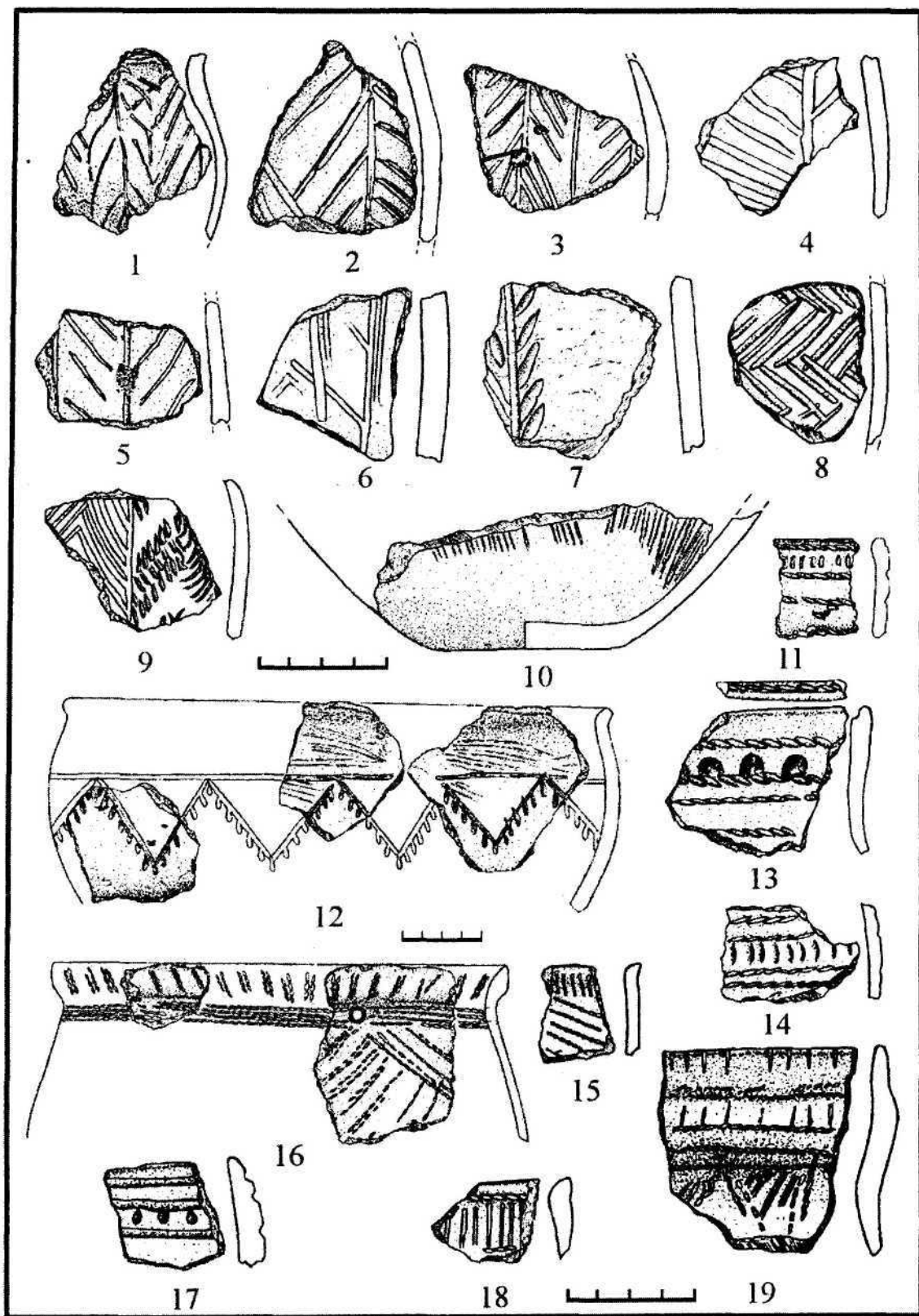

Рис. 6. Енеолітична кераміка різних типів: 1-3, 5, 6, 8, 10 - Біле Озеро 2; 4, 14 - Городок 2/3, 7 - Дубки; 9, 11, 13 - Малі Озера; 12 - Гать 3; 15 - Церква; 16 - Хутір Комарівський 4; 17 - Хутір Комарівський 1; 18 - Гать 1; 19 - Біле Озеро 1.